

ЕТНОКУЛЬТУРНА СПАДЩИНА КОЗАЦЬКОГО КРАЮ

**Юрій Бідношия, Галина Бондаренко,
Юлія Буйських, Тетяна Величко,
Олена Соболева, Олена Таран**

Одним із масштабних наукових проєктів, що виконуються в Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, є підготовка багатотомного видання «Етнографічний образ України». У запланованих працях буде репрезентовано все розмаїття традиційно-побутової культури українців та національних меншин різних регіонів країни. З метою поповнення бази даних матеріалами з етнографії Нижньої Наддніпряни у вересні минулого року (20–22.09.2011) співробітники Українського етнологічного центру ІМФЕ: Галина Бондаренко (керівник), Юрій Бідношия, Юлія Буйських, Тетяна Величко, Олена Соболева та Олена Таран — здійснили комплексну експедицію до Запорізької області. У 1920-х роках у зв'язку зі спорудженням ДніпроГЕСу чимало прилеглих до території майбутньої станції сіл були затоплені, їх мешканців переселяли, часто об'єднуючи декілька сіл в один населений пункт з новою назвою. Об'єктами експедиційного обстеження стали так звані поміщицькі села, засновані землевласниками в кінці XVIII ст. і заселені селянами з Київщини, Полтавщини, Чернігівщини, Курщини. Це с. Біленьке Запорізького району, с. Мала Токмачка Орхівського району, сс. Миролубівка та Михайло-Лукашеве Вільнянського району, у яких і до сьогодні зберігся однорідний склад населення — переважно українці. Тут порівняно добре збереглася соціальна інфраструктура: села газифіковані, діючі фермерські господарства та агрофірми забезпечують населення певною кількістю робочих місць, за аренду землі селяни отримують зерно й борошно, працюють дитсадки (більше 100 дітей) та загальноосвітні школи, є по декілька магазинів, діють ФАПи, а в с. Біленьке навіть

є лікарня. Культурні запити селян частково задовольняють будинки культури, бібліотеки. При будинках культури (у сс. Біленьке і Мала Токмачка) відкрито народознавчі музейні кімнати, працюють колективи художньої самодіяльності, у с. Біленьке є власна футбольна команда. Конфесійні уподобання мешканців розподіляються між прихильниками православної церкви (УПЦ МП) та євангельськими християнами-баптистами; їхня громада зареєстрована в с. Біленьке, а в с. Михайло-Лукашеве свої зібрання проводить громада, зареєстрована у м. Вільнянськ. Церковні будівлі в селах були знищені за радянської влади,

**Козацький хрест. с. Мала Токмачка
Орхівського р-ну Запорізької обл.
2011. Світлина Ю. Буйських**

***Традиційне житло. с. Миролюбівка Вільнянського р-ну Запорізької обл.
Друга половина ХХ ст.***

тож відправи відбуваються у пристосованих приміщеннях. З архітектурних пам'яток збереглася лише частина садиби Міклашевських (с. Біленьке) — флігель, у приміщенні якого розміщуються початкові класи місцевої школи та шкільний народознавчий музей. Серед офіційних урочистих заходів, що відбуваються в цих населених пунктах, — відзначення Дня незалежності, Дня села, Дня пам'яті жертв голодомору, 8 Березня, 9 Травня. У сс. Біленьке та Михайло-Лукашеве фермерські господарства відзначають обжинки, у с. Миролюбівка з ініціативи працівників культури відновлено святкування Івана Купала. Жителі с. Біленьке, які пишаються своєю козацькою історією, відзначають свято Покрови не лише як релігійне свято, а ще і як День козацької слави, що відбувається за участю представників адміністрації, духовенства, сучасного козацтва і супроводжується частуванням.

За останнє десятиліття набули розвитку регіональні історико-краєзнавчі дослідження, активізувалося вивчення історії козацтва й історії Півдня України в цілому. Утім, у полє зору багатьох науковців і, зокрема, авторського колективу 10-томного видання «Усна історія Степової України»¹ не потрапили питання етнографії краю. Розповіді опитаних містять лише окремі фрагменти етнографічної інформації, яка могла стати більш розгорнутою за наявності відповідних питальників.

Фольклорно-етнографічні матеріали, зібрані нами за нетривалий експедиційний період, досить повно представляють народну традиційну культуру регіону. Опитано близько шістдесяти інформаторів, вік більшості з яких становив у середньому 80–95 років. За їхньою згодою в названих селах було перефотографовано понад 30 оригінальних світлин 1950–1990-х років з різними моментами ве-

сільного обряду (реєстрація у сільраді, викуп молодої, катання хрещених батьків, купання сватів, циганщина), а також із проводів. Здійснювалася фотофіксація музейних експозицій, старих житлових приміщень (переважно хат зі стінами, збудованими з глиносолом'яних вальків), прикрас на фронтонах будівель, кладовища у с. Мала Токмачка, де було зафіксовано два старовинні кам'яні хрести (імовірно, козацької доби).

Записано топонімічний матеріал: оповідання про походження села, назв його кутків, вулиць, історичні оповідання про козаччину, чумаків. За повідомленням місцевого краєзнавця П. Кралева (с. Біленьке), на місці теперішніх вулиць Партизанська (колишня Рюхівка), Озерна і Козача при заснуванні села поселилися жителі, перевезені власником землі Михайлом Міклашевським з Полтавщини та Стародубщини. Також він забрав туди всіх запорожців, які лишилися на його землях із часів зруйнування Січі. Можна припустити, що згодом частина родин зі Стародубщини переселилася в с. Михайло-Лукашеве. Житель цього села Григорій Олександрович Калюжний (1951 р. н.) повідомив: «...нас називали литвинами і казали: “у вас води не випросиш”. До води треба було йти півтора кілометра» (записала Г. Бондаренко). Зауважимо, що «литвинами» називали всіх громадян Великого князівства Литовського, до складу якого раніше входила Сіверщина.

У народній пам'яті залишилися спогади про відомих історичних осіб, які проживали чи побували на території села. Так, уродженцем с. Біленьке був Сава Білий — один з ініціаторів переселення запорожців на Кубань. За місцевими переказами, художник Ілля Рєпін портрет запорожця без сорочки у картині «Запорожці пишуть листа» написав під впливом розповідей місцевого діда-козака. У пісні, що вважається гімном с. Мала Токмачка (автор слів — учителька Марія Миколаївна Грицаненко, 1925 р. н.), ідеться про те, що «колись козаки тут їздили верхи, Раєвський і Пушкін тряслися в візку, в комуну на бричці спішив Максим

Горький, Покришкін літав над селом в літаку» (записала Г. Бондаренко зі слів Ольги Степанівни Заєць, 1936 р. н.). За повідомленням цієї ж інформаторки, льотчик Олександр Покришкін, пізніше — тричі Герой Радянського Союзу — був збитий над селом. Пораненого врятувала місцева жителька Олена Семенівна Рябошлик. У мирний час знаменитий гість приїздив у Малу Токмачку, перевіряючи свою рятівницю, і досить своєрідно віддячив їй. Він знайшов потрібні аргументи для того, щоб парубок, який покинув її доньку з малою дитиною, одружився з нею і визнав дитину. На жаль, токмачанам не відомо, що в 1860 році в їхньому селі народився Георгій Онисимович Булашев, відомий своїми етнографічними працями.

Більшість жителів обстежених сіл розмовляють місцевою українською говіркою, яку вони самі вважають суржи́ком: «Ми не розмовляємо, ми балакаємо» (с. Біленьке). У с. Михайло-Лукашеве нащадки російських переселенців із Курщини давно асимілювалися. За свідченням Ганни Олександрівни Бабенко (1938 р. н.), через чотири роки після їхнього переїзду до Запорізької області з Росії в родині Мікотіних батьки говорили російською мовою, діти — місцевою говіркою. Для Ганни Олександрівни мовою щоденного спілкування є українська, що підтверджує потужність асиміляційних процесів у близькоспорідненому мовному середовищі.

*Гарбузи вродили. с. Мала Токмачка
Вільнянського р-ну Запорізької обл.
Світлина О. Таран*

Під час експедиції здійснювались аудіо- та відеозаписи зразків місцевого фольклору. У с. Мала Токмачка Оріхівського району від учасниць фольклорного колективу «Токмачаночка» Галини Дмитрівни Левченко (1947 р. н., керівник колективу), Раїси Павлівни Маслак (1938 р. н.) та Євгенії Митрофанівни Гавриленко (1946 р. н.) записано понад 20 старовинних пісень, у тому числі «Ой не жаль мені...», «Ой у полі та вітер повіва...», «Ой на крутій горі...», «А вже двісті років...», «Пісня про ляха». Г. Левченко також продемонструвала манеру гри на народних музичних інструментах — на гребені й бубні (записав Ю. Бідношия). Від учасниці колективу Клавдії Степанівни Аршинцевої (1943 р. н.) записані балади про дівчину Катерину, ліричні й соціально-побутові пісні, жорстокі романси з родинного репертуару її батьків, що їх вони співали вдома під час роботи: батько — за шевством, мати — за тканням чи шиттям («це папашина пісня, а це мамина»). Жителька цього ж села Катерина Семенівна Фурс (1925 р. н.) повідомила, що під час перебування на примусових роботах у Німеччині саме народна пісня об'єднувала вихідців з України: «У неділю нам розрішали погулять. От ми зберемось дівчат 25 на вулиці, та й починаємо співать: “Ой візьму я з рожі цвіт, та й пуцу на воду, пливи, / Пливи, з рожі цвіт, аж до мого роду”. А тоді всі 25 разом як заголосимо» (записала Г. Бондаренко).

Зібраний усний матеріал буде корисним і з погляду діалектології, оскільки в записах виявлено діалектизми, не зафіксовані в чотиритомному «Словнику говірок Нижньої Наддніпрянщини» В. А. Чабаненка (Запоріжжя, 1992). Наприклад, у говірках сіл Вільнянського району прислівник зразу має значення «тепер, зараз»: «Ми вопше [про народження дітей] нічого не понімали, а наші діти, може, чуть-чуть... а зразу діти — то їх не обдуриш!»; «Раньше дитині до годіка зеркала не показували, а зразу його крутять перед зеркалом: тіки народилося — уже й показують» (с. Михайло-Лукашеве); «Колись робили такий... “дивень” називався, така гилка, обмотують... та й зразу ще роблять» (с. Миролюбівка, записав Ю. Бідношия).

Серед явищ матеріальної культури найкраще збереженими виявилися традиції народного будівництва та харчування. Хати робили з глини, руду глину місили з кізьяком, такими вальками викладали стіни. Будували і з лампачу: у спеціальних формах біля ставу виготовляли брикети із суміші глини та соломи, підсушували їх, а вже тоді використовували для будівництва. Дахи вкривали соломою та очеретом, шифером, рідше черепицею. У с. Біленьке діяв завод із виготовлення шиферу. Біля хати була призьба: «Призьба? Була обізательно. А де ж сидати?». Хати білили всередині і знадвору, призьбу підводили чорною саженою. Глуху стіну мазали рудою глиною (с. Михайло-Лукашеве). Найпоширенішим був три- або чотирикамерний тип житла: сіни—хата—комора або сіни—комора—хата—хатина. До 70-х років ХХ ст. з'явилося багато будівель із цегли, старі глиняні хати згодом почали використовувати як літні кухні або господарські споруди. У сучасному будівництві застосовують нові будівельні матеріали, за фінансових можливостей родини навіть старі хати обладнують з урахуванням сучасних гігієнічних потреб. У пристосовані приміщення (часто в комору або в кухню) за рахунок викидання печі вмонтовують ванну або душову кабінку, підводять каналізацію тощо).

При зборі матеріалів з української народної кухні значну увагу дослідники приділяли питанням повсякденного харчування. Упродовж другої половини ХХ ст. у весняно-літній період зберігався чотириразовий прийом їжі: сніданок, обід, полудень, вечеря. На сніданок готували переважно молочні страви та каші (поширеною в 40–70-х роках ХХ ст. була кукурудзяна каша), на обід обов'язково варили борщ, на полудень: улітку вживали свіжі ягоди й фрукти, а в інші пори року — фрукти із узвару («озвар»), на вечерю — «лапшу або картоплю» (денний раціон записала Т. Величко у с. Біленьке від Агрипини Дмитрівни Хутренок, 1926 р. н.). Також популярними щоденними стравами були затірка, галушки, картопляні страви. Кліматичні умови Півдня України та етнокультурні контакти з представниками ін-

*Весільна пара з дружкою та хрещеною матір'ю.
с. Біленьке Запорізького р-ну Запорізької обл. 1950-ті роки*

ших національностей обумовили значне місце тут овочевих культур (помідори, огірки, «сині» (баклажани), солодкий (болгарський) перець) не тільки у святковому, але й у повсякденному раціоні. Борщ — не лише найуживаніша страва (має бути щодня на обід), його обов'язково готують на поминальний обід, весілля, на стіл у Святвечір тощо. Рецепти борщів, записані під час експедиції в селах Запорізької області, відбивають особливості його приготування на Півдні: із цибулі, моркви, томатів роблять за-смажку, влітку обов'язково додають солодкий перець, затовкують вареними курячими яйцями («крашанками»). Сьогодні буряк майже не квасять, рецепти борщів із квашеного буряка залишаються лише в спогадах респондентів. Побутує борщ із галушками.

Хліб є найбільш значимим елементом української традиційної їжі. Тепер хлібні виробы зазвичай купують у магазинах, водночас традиції поважного ставлення до хліба зберігаються й сьогодні. Замінник хліба у вигляді

коржа («коржуна») — перепічку — випікають нашвидкоруч і сьогодні (коли, скажімо, вдома хліб закінчився, а магазин зачинений). У спогадах респондентів про звичаї, пов'язані з випіканням хліба в печі, постійно згадуються часи (приблизно друга половина 1940—1960-х рр.), коли домінуючим інгредієнтом для замісу тіста була кукурудзяна мука.

Поширеним елементом у раціоні харчування жителів досліджуваних сіл є риба, приготовлена різними способами: варіння, смаження, соління тощо. За уявленнями жителів с. Біленьке Запорізького району, саме «юшка по-білянські» посідає перше місце в переліку місцевих страв, якими пишаються селяни і обов'язково частують поважних гостей. Побутує кілька варіантів приготування юшки. За одним із рецептів, для юшки готують жирний бульйон з півнів, а потім у ньому відварюють рибу (за словами колишнього сільського голови, краєзнавця П. Кралева, саме така юшка «робиться на третій день свадьби там, або гуль-

на якась, або приймають гостей зарубіжних»). Згідно з другим варіантом приготування цієї страви, спочатку варять відвар з дрібної риби («краснопьорки»), потім її виймають і в цьому бульйоні готують крупну рибу (лящ, короп, сазан). Обидві юшки вирізняються значною жирністю та калорійністю, що й обумовлює її популярність серед місцевих жителів, адже, як вони самі зізнаються, «Ви можете випити грам 150 водки, і вона вже Вас брать не буде — така жирна» (записала Т. Величко від І. Кралева в с. Біленьке Запорізького р-ну). Чимало респондентів обов'язковим інгредієнтом юшки називають томатну пасту або терті помідори. Рибу також часто додають у пісний борщ. Сьогодні зберігаються традиції приготування й таких обрядових страв, як кутя та узвар («узвару»), паска, коровай, пиріжки з різноманітною начинкою.

Дослідження сімейного побуту засвідчує вагому роль чоловіка в родині, хоча, на думку інформаторів, їхні батьки, народжені в 90-х роках ХІХ ст. найчастіше дотримувалися паритетних взаємин. Зберігався розподіл на жіночу та чоловічу роботу. Межа між нею почала зникати у воєнний та повенний часи, коли жінки змушені були займатися будівельними, ремонтними роботами, навіть орати на собі поле. Батьків називали на «Ви», звертаючись до них «папаша», «мамаша» («тато» — це так западенці кажуть», с. Михайло-Лукашеве). З поваги до батьків, одружені діти, які жили разом з ними, мали віддавати зароблені гроші матері. Свекруха сама розпоряджалася ними і навчала невістку хазяйнувати, інколи дуже строго. «Після того як свекруха не дала нам грошей на кіно, чоловік сказав: “Буду гроші жінці давати”»; «Мою маму свекруха по руках біла, як вчила хліб пекти» (с. Михайло-Лукашеве, Н. Шумило, 1936 р. н.). Батьки наших літніх інформаторів ще ходили до церкви та дотримувалися посту, перед Великоднем говіли (сповідалися та причащалися). Після наступу радянської влади на церкву по хатах з інспекцією ходили уповноважені, перевіряючи наявність культових предметів. Під цим тиском багато людей повиносили

ікони на горище або зовсім «розкуражили їх». Родини були багатодітними — по 5—6 дітей; «строго держали дітей», навчали працювати, не брехати, не красти. Старші діти доглядали менших. До 60-х років ХХ ст. сільські дівчата, з'являючись на людях, обов'язково покривали голову. Засуджувався публічний прояв почуттів, парубок міг провести додому дівчину, що йому сподобалася, лише затемна.

Традиційна календарна обрядовість через свою прив'язку до церковного календаря суттєво трансформувалася і після закриття храмів майже зникла. Збереглися звичаї колядування, засівання зерном, маланкування, які виконуються тільки дітьми, що свідчить про занепад цих обрядів. Є спогади про обходи полів на Юрія, жнивварські обряди (зав'язування бороди). На Великдень печуть паски, фарбують яйця. На Трійцю хати та подвір'я прикрашали зеленню. У с. Михайло-Лукашеве згадують про 13-ту середу (від Паски): дівчата збиралися разом і цілувалися одна з одною на знак посестринства. Очевидно, мова йде про обряди «кумління», що побутували на Сіверщині і відбувалися після Трійці. Дівчата завивали вінок на березі й «кумилися», цілуючись через вінок. Обрана таким чином подруга давала згоду стати в майбутньому справжньою кумою. Улітку молодь збиралася на святкування Купала, дівчата прикрашали голову вінками. Це свято єдине з традиційної обрядовості потрапило до святкового радянського календаря.

Комплекс родильних звичаїв та обрядів характеризується неабиякою редукцією традиції та, відповідно, спрощеними формами. Більшість інформаторів могла говорити лише про власний досвід (і досить скупо), а не про місцеву традицію загалом. Були записані традиційні формули-відповіді на запитання про походження дітей, наприклад: «у капусті піймали» (с. Біленьке), «пішла до ставка, а воно пливе до мене на руки, я його тіки — хоп та й принесла додому» (с. Миролюбівка) та ін. Нам вдалося опитати кількох жінок, яким перших дітей народити до-

***Катання хрещених батьків на другий день весілля.
с. Біленьке Запорізького р-ну Запорізької обл. 1962***

помагала баба-повитуха, яку називали тут «пупорізною бабою», «бабушкою», «повитухою». Однак жодних свідчень про особливий статус баби-повитухи та її надприродні знання, записано не було. Одноразово нами була зафіксована інформація про «важку» смерть баби-повитухи, коли для полегшення агонії останній, подібно до відьми, пробивали дірку в стелі (с. Біленьке). Про обрядово-ритуальний характер передпологового та власне пологового етапу відомостей немає. Невиразною видається також інформація, що стосується післяпологового періоду. Так, майже не було записано матеріалу про обрядодії з пуповиною та послідом. Тим не менше, в обстежених селах протягом радянської доби стійкою залишалася традиція хрещення дитини, хоча це робилося далеко не всіма, часто не в рідному селі (їздили в районний чи обласний центр), бо «нікому було хрестить», «батьюшкі не було», і, як правило, таємно. Зважаючи на записаний нами матеріал,

можна припустити, що в обстежених селах після Другої світової війни інститут народного акушерства фактично припинив своє існування.

Народне весілля, зберігаючи центральне місце в системі сімейної обрядовості, найбільш підвладне трансформаціям та сучасним нововведенням. Саме тому, на відміну від поховальної обрядовості, воно увібрало низку нових рис. Багато обрядів весільного комплексу нині фігурують лише в спогадах респондентів, остаточно вийшовши з ужитку.

Під час сватання в с. Біленьке побутовали примовки, у яких розігрувався сценарій купівлі-продажу: «Чули, що у вас продається голубка, а в нас є хороший голуб. То, може, ми посватаємось, чи, може, ми в обмін возьмем? Купимо у вас голубку, а вам продамо голу-ба»². У с. Мала Токмачка свати промовляли: «Тут десь живе куниця, красна дівця, а в нас є сокіл»³. Ця ж респондентка зазначила, що окремим етапом передвесільних домовлянь

були оглядини, коли родичі дівчини приходили в дім молодого.

Весілля починалося з виготовлення весільних хлібів, але наші записи вказують на часткову втрату ритуальності цього дійства. Скажімо, в другій половині ХХ ст. вже не дотримувалися народних прикмет під час виготовлення хлібів, нині коровай дедалі частіше замовляють у сільських їдальнях⁴. У с. Біленьке досі для випікання короваю запрошують коровайницю: «Спеціально єсть така мастериця, що пече шишки і коровай. У нас наша кума цим займається. До прошлого году все пекла в печі оце. За платно. [...] Но желательно, той, вона дуже гарно прожила з чоловіком своїм, це кума моя, яка пече. Желательно. Ну шо ж, еслі єсть така мастериця, а долі не було, бо рано розішлася з чоловіком, чи шо-небудь, тоді або мати хрѳосна оцієї молодої, або така жінка, шо харашо живе в парі, вона місила»⁵. У сс. Мала Токмачка та Михайлове-Лукашеве розвинені ритуальні функції мав обрядовий хліб «дивень». У Малій Токмачці сьогодні він фіксується одночасно з весільним короваем, а в с. Михайлове-Лукашеве він мав самостійне значення («оце коровай ми називали “дивнем”»⁶). Це був високий здобний хліб круглої форми, що його випікали напередодні весілля в домі молодого та молодої. У «дивень» встромляли десятки різок-очеретин, обліплених тістом і зав'язували їх червоною стрічкою.

Напередодні шлюбу влаштовували молодіжний вечір — «вечоринку» (с. Мала Токмачка). У молодої прикрашали весільне деревце: «Гільце було. Зімою, хто міг, доставав сосну. Ну, оце пока нівесту до жениха не привезуть, там і откуп брали за те гільце. Ну, знаю, що його наряджали, як новорічну ялинку. Тепер його такого вже і не ставляють. Нема. Його несли до жениха»⁷. Весільне гільце в с. Біленьке фігурувало у формі обрядового печива: «Раньше пекли шишки. Пекли шишки у п'ятницю, четвер. І гільця пекли. Отако на палки, з очерету паличка така узенька, різалося кісто тако, таковочки розрізалося і кругом палички, і накінці уквітчувалося. Букетичок і

канхвет висить на тому. Цвітний букетичок, із бумажки і канфет. І воно таке красиве. І його в хлібину. І каравай, ще ж шишки і каравай. І оце гільце устромляли у цей каравай, і підв'язували отако красною лентою. І він красиво так на столі лежить. А другий каравай пікся тоже і на той дві ложки дарав'яні ложилося і красною ленточкою той. І ставилося дві бутилки шампанського і обязательно колоски житні».

У с. Біленьке в суботу вранці молода з двома дружками їздила на «тачанці» селом та запрошувала найближчих родичів на весілля, даруючи шишку та листівку. Дорогою дівчата співали пісень, «шоб уже чуть, шо молода їде». Весілля в домі молодої розпочиналося із приходом молодого та його роду. Після гостини в домі молодої вирушали на «розпісь» до РАГСу. За радянських часів роль головної санкції укладення шлюбу виконувала офіційна реєстрація в сільському клубі, натомість вінчання випало із системи весільних святкувань. Утім, вдалося зафіксувати декілька народних уявлень, пов'язаних саме з вінчанням. Зокрема, вірили, що наречена може «усіх дівок заміж витягти», якщо погодиться волочити за собою рушник ногою, під час обходу молодих довкола алтаря (записано у с. Михайло-Лукашеве від О. Заєць, яка вінчалася в 1953 році і на прохання подруг, які через війну засиділися в дівках, «витягла» всіх заміж).

Стале побутування має і післявесільний комплекс обрядів та звичаїв, що насичений карнавальними елементами. У с. Біленьке на другий день після весілля несли снідати молодій і влаштовували циганщину, на третій день ходили на «кури», на четвертий — «забити муху», а через тиждень «розбирали шалаша». У с. Мала Токмачка на другий день після весілля «вели кланятись молоду» батькам, у понеділок були «кури», у вівторок приходили на «чай», а через тиждень відзначали «посуботини», коли молода разом із родичами чоловіка йшла відвідати своїх батьків. Тут ще й досі відтворюється обряд «показувати межу» наречених на другий день весілля. Тривалий час зберігалися також звичаї перевірки дівочо-

Учасники фольклорно-етнографічної експедиції у Запорізьку обл.

Ю. Буйських, Ю. Бідношя, О. Соболева, Т. Величко, Г. Бондаренко, О. Таран. 2011

чої цноти. На хаті молодії ставили «прапор» і білили комин (комин білили навіть на хаті її хрещеної, с. Михайло-Лукашеве).

Кращою збереженістю традиційних форм відрізняється комплекс поховальної обрядовості. Попри десятиліттями насаджуваний атеїстичний світогляд, дотримання встановлених ритуальних дій щодо душі померлого вважалося й вважається пріоритетним завданням родичів померлого. Основою поховального обряду є християнський (православний) ритуал. Структура поховально-поминального обряду доволі чітко простежується та складається з кількох послідовних обрядових комплексів: *передпоховального* (сповіщення про смерть — «нада ворота одкрити», обмивання — «самі чужі» (с. Мала Токмачка) та спорядження померлого), *поховального* та *поминального* («снідають носили», «пом'янушечки», «Проводи») циклів.

Значною інформативністю характеризуються передпоховальні звичаї та обряди — починаючи від традиційних прикмет на смерть і закінчуючи нічним перебуванням біля померлого («мертвяка») в хаті. Речі на смерть традиційно готують заздалегідь: «У мене на смерть приготовляно уже більше тридцяти год, а я ніяк не вмираю» (записано в с. Біленьке від інформаторки 1918 р. н.). Сталими також є заборони та перестороги, пов'язані з померлим і поховальними атрибутами, зокрема з путами («мертвою пов'язкою») та водою, якою обмивали тіло («мертва вода»). В обстежених селах похорон відбувається зазвичай на другий чи третій день після смерті людини. Поховання самогубців (насамперед вішалників) нині здійснюється на спільному цвинтарі — в окремому кутку. Однак респонденти 1920-х років народження

стверджували, що на їхній пам'яті таких небіжчиків ховали ще «за огорою» цвинтаря. Неодноразово старожили скаржилися нам на спосіб проведення сучасних післяпохоронних поминок, передусім на їхню недоречну пишність та показовість: «готовлять, як на свадьбу». Традиційних міфологічних оповідей про «ходячих» мерців зафіксовано не було, однак було записано чимало оповідей про віщування смерті (через сни, крики птахів), про померлих, про потойбічне життя та ін. Зауважимо, що традиція голосіння за померлим у дослідженій місцевості не виявлена.

Поширеними є оповіді про застосування традиційних способів полегшення передсмертної агонії тих людей, які «знали» (відьми, «знахурки», «пупорізної баби») — пробиття дірки у стелі. Привертає увагу один опис «важкої смерті», зафіксований нами в с. Мала Токмачка. Для полегшення агонії відьми стелю пробрили саме на дев'ятій балці (очевидно, біля димаря): «...і оце дев'ять досок отщітали, а тоді вже ото на етому б'ють дірку, щоб вона [відьма. — Ю. Буйських] легше вмирала».

¹ Проект Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Інституту історії України; Інституту усної історії Запорізького національного університету, Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького.

² Записали О. Соболева і Т. Величко 20.09.2011 від Валентини Іванівни Куліш (дівоче — Біла), 1940 р. н., у с. Біленьке Запорізького р-ну.

³ Записали О. Соболева і Т. Величко 20.09.2011 від Галини Снигирь (дівоче — Винаренко), 1953 р. н., у с. Мала Токмачка Оріхівського р-ну.

Під час експедиції записано матеріал з усної історії краю: розповіді старожилів про руйнування храмів, голодомор, окупацію, перебування на роботі в Німеччині. Цікавими є розповіді Юхима Антоновича Поїмського (1922 р. н.) — переселенця з українського села Муругіль Тульчинського району (Добруджа, Румунія). Він повідомив про звичай та побут українських рибалок на Дунаї, про міжнаціональні відносини в цьому регіоні (у сусідніх селах проживали румуни, татари, росіяни-липовани), про підготовку українських дітей до навчання в румунській школі, ставлення румунської влади до українського населення під час Другої світової війни тощо. Ці деталі життя та світогляду українців Добруджі доповнять наші знання про ту частину української діаспори, яка в повоєнний час почала стрімко асимілюватися.

Підсумовуючи результати експедиції, варто відзначити, що навіть така короткотривала наукова розвідка дозволяє простежити тяглість та усталеність української культурної традиції в регіоні, високий ступінь міжетнічної та міжкультурної толерантності українців у їх стосунках з представниками інших етносів.

⁴ Записали О. Соболева і Т. Величко 20.09.2011 від Катерини Іванівни Сталерової, 1934 р. н., у с. Михайло-Лукашеве Вільнянського р-ну.

⁵ Записали О. Соболева і Т. Величко 20.09.2011 від Валентини Іванівни Куліш (дівоче — Біла), 1940 р. н., у с. Біленьке Запорізького р-ну.

⁶ Записали О. Соболева і Т. Величко 20.09.2011 від Федора Веремійовича Сівакова, 1927 р. н., у с. Михайло-Лукашеве Вільнянського р-ну.

⁷ Записали О. Соболева і Т. Величко 20.09.2011 від Галини Снигирь (дівоче — Винаренко), 1953 р. н., у с. Мала Токмачка Оріхівського р-ну.